

להיות מזרחן ביישוב ובמדינת ישראל: אקדמיה, פוליטיקה וחברה

עמית לוי, מזרח חדש: מאוריינטליזם גרמני למזרחנות
ישראלית, ירושלים: מאגנס, 2024, 277 עמ'

**פרופ' מאיר חטינה, החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון,
האוניברסיטה העברית בירושלים**

ספרו של עמית לוי, המתמחה בהיסטוריה של ידע ומעברי ידע ובהשפעתם של מפגשים בין-תרבותיים במאה ה-20, בעיקר ביחסי יהודים-ערבים, מתחקה על קורותיה של המזרחנות הישראלית. המחקר מעלה תרומה חשובה וחדשנית לגוף המחקר על אודות התגבשות המזרחנות האקדמית ומערכי הזיקה שנטוו בינה ובין מוסדות ממשלתיים. בלב המחקר עומד ניתוח מוסדי וסוציולוגי של ייצור הידע המזרחני בין כותלי האוניברסיטה העברית בירושלים, החל בהקמת המכון למדעי המזרח ב־1926 וכלה בהפיכתו למכון ללימודי אסיה ואפריקה ב־1962. שינוי שמו של המכון לא היה סמנטי בלבד, אלא ביטא תמורה ממשית בדרכו המקצועית, לא מעט גם בזכות חילופי הדורות בשורותיו.

חלק ניכר מהספר מוקדש לדור המייסדים של המכון, שעימו נמנו חוקרים שהגיעו מאירופה והתחנכו באוניברסיטאות גרמניות, כגון ליאו אריה מאיר, דוד צבי בנעט ושלמה דב גויטיין. רובם, כמיטב המסורת המזרחנית הגרמנית, היו בעלי הכשרה פילולוגית, דבר שהשתקף בעיסוק בנושאים קלסיים של תרבות האסלאם – דוגמת עריכת קונקורדנציות, פרסום מהדורות מדעיות של כתבי יד וחיבורים ביוגרפיים – לצד רתיעה מעיסוק בנושאים מודרניים, קל וחומר אלו המצויים בליבו של הסכסוך היהודי-ערבי. לוי חושף בפנינו ביד בוטחת ונדיבה תמונה מרתקת ודינמית של פעילות המכון למדעי המזרח. הוא מצביע על חדוות היצירה של אנשיו ועל היותם חדורי תחושת שליחות אידיאולוגית לקרב בין יהודים לערבים, אך גם על מפגשם המאתגר עם מציאות ממשית של מאבק דו־לאומי הולך

ומחריף. מציאות זו הולידה מתחים וסתירות בין מחויבותם לידע למדני ואובייקטיבי על אודות העולם הערבי ובין מחויבותם למפעל הציוני, ולימים מדינת ישראל.

מתחים אלה היו גם נחלת בני הדור השני והצעיר יותר בשנות החמישים והשישים, דוגמת אוריאל הד, דוד איילון, מאיר קיסטר, פסח שנער, יהושע בלאו וגבריאל בר. הד גם נטל את רסן ההובלה כאשר נבחר לעמוד בראש המכון ב־1957, לאחר שגויטיין, קודמו בתפקיד, בחר להשתקע בארצות הברית. הד שיקף בביוגרפיה האישית והמדעית שלו נקודת מפנה בתחומי העניין והמחקר של המכון. הוא השלים לימודי דוקטורט באוניברסיטה העברית בירושלים ב־1947 ושימש בשירות הדיפלומטי, תחילה במחלקת המדינה של הסוכנות, ואחר כך כמזכיר ראשון בשגרירות ישראל בארצות הברית. בשהותו בארצות הברית הוא נחשף מקרוב למגמות החדשות באקדמיה האמריקאית, שהתמקדו לאחר מלחמת העולם השנייה ובצל תהליכי דה־קולוניזציה, בלימודים אזוריים ובמסגרתם המזרח התיכון המודרני. הכשרתו הכפולה, הן כאקדמאי והן כדיפלומט, הביאה את הד לדחוף את המכון בראשותו להפגין עניין רב יותר בתמורות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות של ארצות המזרח התיכון, ולהצטייד במתודות חדשות פרי המחקר המערבי. לא עוד התעסקות ביצירות תרבותיות של עמי המזרח, אלא בקורותיהם ובחתך של נושאים. אקטואליה, בעיניו של הד, לא הייתה דבר מגונה אלא יתרון בהבנת הכוחות המעצבים את המזרח בזמן החדש.

כפי שמראה לוי היטב בספרו, הד לא הסתיר את התועלת המדינית הצפויה למדינת ישראל מפיתוח התחום של מזרח תיכון מודרני, קרי הכשרה של עובדי מדינה, עיתונאים, כלכלנים ומורים (מזרחנות יישומית), כמו גם היכרות טובה יותר של ישראל את שכנותיה הקרובות והרחוקות – דוגמת טורקיה ואיראן – ויצירת קשרי קרבה ביניהן. החזון שקידם הד, של מתן דגש יתר ללימודים מודרניים, נבע גם מלחץ פנימי גובר של תלמידים ובוגרים. מספרם של אלו הלך וגדל, חלקם אף היו בעלי זיקה לממסד הביטחוני, ועלה הצורך לצייד אותם בהכשרה טובה יותר לגבי הבנת המציאות האזורית הסובבת אותם וניתוח משמעותיה. הד אף גיבש מצע אופרטיבי, בין השאר בהפיכת המכון למדעי המזרח למכון

להיות מזרחן ביישוב ובמדינת ישראל: אקדמיה, פוליטיקה וחברה

ללימודי אסיה ואפריקה, מה שהצביע על הרחבת הפריסה הגאוגרפית של העיסוק המזרחני; בארגון מחדש של החוגים, בדגש על הפרדה בין שפה וספרות ערבית ובין היסטוריה של ארצות האסלאם; בהעשרת תוכניות הלימודים תוך שילוב נושאים מתחומי מדעי החברה, כמו סוציולוגיה ומדע המדינה; ובטיפול כוח הוראה חדש גם על ידי קידום המקצועי של תלמידים מתקדמים. שידוד המערכות הפנימי לא פסח גם על הידוק הקשרים בין המכון ובין מוסדות המדינה, ובראשם משרד החוץ ומערכת הביטחון.

האם החזון שרקם הד ומימש אותו הלכה למעשה גילם את השילוב בין ידע לכוח, בין עבודה אקדמית לצרכים מדיניים, כפי שהתריס מאוחר יותר אדוארד סעיד כלפי המזרחנות המערבית בספרו המכונן 'אוריינטליזם' (1978)?¹ האם אכן היה כאן שיח אקדמי מוטה אידיאולוגית שנועד להצדיק ולשרת את מדיניות ישראל בנוגע לעולם הערבי ולפלסטינים? נדמה כי התשובה אינה חד־משמעית, גם לדעת לוי. לראיה הוא מביא את סירובו של המכון ללימודי אסיה ואפריקה לקלוט ב־1965 את מרכז שילוח – לימים מרכז משה דיין באוניברסיטת תל־אביב – שמימן באותה עת אמ"ן במטכ"ל וסיפק מחקרים בעבור משרדי ממשלה, בשל חשש אמיתי לרידוד מקצוע המזרחנות בעצם העיסוק בעניינים שוטפים. חוקרי המכון, בהמשך לתפיסה המנחה של דור המייסדים, אכן הביעו סלידה עקרונית מרתימת המזרחנות לצורכי ביטחון. הם חתרו לבניית חומה מפרידה בין ידע מדעי אקדמי ובין ידע מעשי שימושי, אך אין פירוש הדבר שהם הצליחו במשימתם. במידה רבה הם ניהלו קרב מאסף נגד טשטוש הגבולות בין מזרחנות ובין פוליטיקה, קרב שהלך והחריף במרוצת השנים. ועדיין, המשיכו להדריך אותם השכנוע האמיתי בצורך בבידול בין שני התחומים וכן החרדה לאופייו המדעי של המכון.

ההתחקות הקפדנית על יחסים בין־דוריים וחילופי משמרות במזרחנות האקדמית במחצית הראשונה של המאה ה־20, וכן ניתוח השפעתם על דגשים מקצועיים ועל תפיסות אידיאולוגיות, הם אחת המעלות הבולטות של הספר, והם משרתים היטב את חוקרי הסוציולוגיה של הידע. ואכן

1 אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תרגמה עתליה זילבר, תל אביב 2000.

לוי נובר בנפשות הפועלות בתוך כל דור במכון, מאתר רקעים תרבותיים ואידיאולוגיים משותפים ועוסק בתודעה דורית. חבל רק שהנדבך המתודולוגי המשמש את הדיון האמפירי מובא לקראת סוף הספר, תוך התייחסות קצרה לקרל מנהיים ומאמרו מ-1928 'בעיית הדורות' (עמ' 205). ניתן היה להעשיר התייחסות זו בגישות של חוקרים נוספים, דוגמת חוזה אורטגה אי גאסט (Gasset), נורברט אליאס (Elias) ואמנדה גרנייר (Grenier).² לעזר רב בדיון על מעברי דורות יכולה הייתה לשמש גם התובנה הסוציולוגית של אינטלקטואלים מן המעלה השנייה (secondary-tier intellectuals), היוצקים מים על ידיהם של מאורות גדולים (luminaries). אלא שבמעלה הדרך הם הופכים ליצרני תרבות בכירים, ואף קוראים תיגר על סמכותה של האליטה האינטלקטואלית.³ אומנם לוי מציין כי בין דור המייסדים ובין הדור השני שררה הרמוניה במידה רבה, אך קביעתו מבוססת על דיון במספר מצומצם של דמויות מפתח מקרב שני הדורות, ועיקר הדגש הוא על תנועת הידע מלמעלה למטה – מן הבכירים אל הזוטרים. הרחבת התמונה הסוציולוגית והתרבותית בעניין אנשי המכון הזוטרים – מורים ותלמידים, ברובם צעירים ילידי הארץ שמספרם הלך וגדל באמצע סוף שנות החמישים – עשויה הייתה לאתגר את הדיון בנוגע ליחסי הגומלין בינם ובין מורי הדור.

מעלה נוספת של הספר מצויה בסרטוט היסטוריה מוסדית של הידע המזרחני המצטבר בהסתמך על שלל תעודות ארכיוניות הקשורות להקמתו ולתפקודו של המכון, דוגמת התכתבויות, פרוטוקולים, תזכירים ותיקים אישיים של הבאים בשעריו. היסטוריה מוסדית של ידע ושל הנחלת ידע היא סוגה חדשה יחסית, הצוברת תנופה גם בלימודי המזרח התיכון.

2 Julian Marias, *Generations: A Historical Method*, Alabama 1970, pp. 69–106; Norbert Elias and John Scotson, *The Established and the Outsiders*, Dublin 1994 [1965]; John Connolly, 'Generational Conflict and the Sociology of Generations: Mannheim and Elias Reconsidered', *Theory, Culture & Society*, 36, 7–8 (2019), pp. 153–172; Amanda Grenier, 'Crossing Age and Generational Boundaries: Exploring Intergenerational Research Encounters', *Journal of Social Issues*, 63, 4 (2007), pp. 713–727

3 Israel Gershoni, 'Secondary Intellectuals as Reproducers of Modern National Culture in Egypt', *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality and Cultural Diffusion*, eds. Yaakov Elman and Israel Gershoni, New Haven 2000, pp. 324–347

להיות מזרחן ביישוב ובמדינת ישראל: אקדמיה, פוליטיקה וחברה

היא מביטה מעבר להיסטוריה של רעיונות אל חקר מוסדות וגופי ידע מאורגנים – כגון עיתונות וכתבי עת, מו"לים והוצאות לאור, מכוני מחקר – הממלאים תפקיד מפתח בגיבוש, בניסוח ובהפצה של רעיונות ושל תפיסות לקהלי יעד רחבים. כך למשל ניתן לציין את מחקריהם של ישראל גרשוני וג'יימס ג'נקובסקי על מיסוד השיח האינטלקטואלי במצרים בין שתי מלחמות העולם; של אחמד אגבאריה על דאר אל-טליעה בביירות, שסיפק תשתית חומרית לשיח מרקסיסטי ביקורתי בתחומי דת, חברה ומדינה בעקבות התבוסה הערבית של 1967; או של ג'ונתן גריבץ על מרכז המחקרים של אש"ף, שפעל אף הוא בביירות בשנות השישים עד ראשית שנות השמונים ועסק בתרגום ובהנגשה של ידע היסטורי ותרבותי על אודות האויב, הציונות ומדינת ישראל.⁴ דאר אל-טליעה של השמאל הערבי ומרכז המחקרים של אש"ף היו במות ושופרי ביטוי של תנועות מחאה פוליטיות, ואילו המכון למדעי המזרח – ולימים ללימודי אסיה ואפריקה, שבו אנו עוסקים – היה ועודנו גוף אקדמי, אם כי לא חף מאינטראקציה כזו או אחרת עם המדינה. ועדיין, דיון משווה בין גופים אלו, לפחות ברמה האנליטית, עשוי להניב תובנות מעניינות ומפרות.

מחקרו של לוי אינו ספון בין כותלי המזרחנות האקדמית ובנקודות הממשק בינה ובין מוסדות המדינה. הוא פותח צוהר גם ליחסי אקדמיה וקהילה. הוא נוגע בסוגיות חברתיות בוערות, ובראשן שילובם של בני המיעוט הערבי הפלסטיני ויהודי ארצות המזרח כמורים וכמרצים במסגרת המכון למדעי המזרח בימי המנדט הבריטי. הנושא זוכה לדיון ממוקד בפרק השני, וממצאיו מעוררים תוגה ומחשבה נוקבת. אומנם במכון ובהנהלת האוניברסיטה העברית הכירו בצורך במרצה ערבי הדובר את השפה הערבית ובקיא במכמניה, שיוכל אף לסייע ביצירת קשרים עם מלומדים ואינטלקטואלים ערבים, אולם המאמצים בנדון לא היו עקביים והחלטיים ולא הבשילו לכלל מעשה. ברקע עמדה ההסלמה הגוברת ביחסי

4 ישראל גרשוני, אור בצל: מצרים והפאשיזם, 1937–1922, תל אביב 1999 (בעיקר עמ' 51–53); Israel Gershoni and James P. Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation, 1930–1945*, (53 Cambridge 1995 (mainly pp. 61–65); Ahmad Agbaria, 'Dār al-Talī'ah and the Question of Arab Authenticity in the 1960s', *Journal of Arabic Literature*, 52, 1–2 (2021), pp. 228–253; Jonathan M. Gribetz, *Reading Herzl in Beirut: the PLO Effort to Know the Enemy*, Princeton 2024

יהודים-ערבים בעקבות מאורעות תרפ"ט (1929) והמרד הערבי הגדול (1936-1939), אך גם יחס מתנשא, מנוכר ומדיר של אנשי המכון, שנותר אירופי ו'יקי' במהותו כלפי האחר, השונה במוצאו ובתרבותו. זאת ועוד, במקרה הטוב דובר על העסקה חלקית ולא על מינוי קבוע, ובעיקר בתחומי הוראת השפה והספרות הערבית, משל נועדו המועמדים לגיוס לשמש כוח עזר בלבד. כאשר ירדה מן הפרק האפשרות לקליטתו של מרצה ערבי, קודמה במקומה החלופה של העסקת מורה יהודי ששפת אימו ערבית, וזו מומשה בדמותו של יצחק שמוש, בן הקהילה היהודית בחלב. במבט קדימה אל אמצע המאה ה-20, ואף מעבר לה, נותר במידה רבה צירופם של מרצים ערבים ומזרחיים לסגל ההוראה של המכון במשרות תקניות תרגיל אינטלקטואלי בלבד, עדות צורמת וכואבת לאליטיזם מתמשך ולנתק ברור מהפסיפס המגוון והרב־קולי של החברה הישראלית.